Amsterdam

Een sociaal en cultureel diverse stad
Amsterdam was in de negentiende eeuw een explosief groeiende stad: van nog geen 200.000 inwoners aan het begin tot een verdubbeling van dat aantal aan het eind. Het was een eeuw met grote standsverschillen, die het scherpst tot uitdrukking kwamen in de hiërarchie van scholen. Onderaan de ladder stonden de armenscholen. Deze kosteloze scholen hadden een nummer, soms nog te zien in de gevelsteen van oude schoolgebouwen. Een trapje hoger stonden scholen met een letter, waarvoor schoolgeld betaald moest worden. Voor nog meer geld konden rijke kinderen naar een deftige school met een naam. Het meest exclusief waren de kostscholen waar de kinderen van de voornaamste burgers hun 'beschaafde' opleiding ontvingen.Amsterdam was door de eeuwen heen de stad met de meeste Joodse inwoners van Nederland. Zij hebben een groot stempel op de stad (Mokum) gedrukt. Slechts een klein deel overleefde de verschrikkingen van de oorlog.Deze wandeling begint bij het station en gaat door de Jordaan, een van de oudste arbeidersbuurten. Via het Vondelpark en het Museumplein lopen we naar de overkant van de Amstel, waar vroeger de meeste Joden woonden, om uit te komen in het Oosterpark. Vandaar gaan we terug naar het beginpunt.

Routebeschrijving

1. We beginnen aan de IJ-zijde van het Centraal Station en slaan bij de uitgang linksaf. We lopen over de kade langs het IJ en over de fiets- en wandelbrug. Na de bocht naar links steken we over en gaan rechtdoor onder de spoorbrug. We lopen rechtdoor de Korte Prinsengracht op. Links bij de bomen liggen de Haarlemmer Houttuinen waar in de negentiende eeuw een van de meest beruchte armenscholen was gevestigd die bestond uit één donker, bedompt lokaal waarin wel 300 leerlingen zaten. We kruisen de Haarlemmerstraat en aan het einde steken we de brug over en slaan we direct rechtsaf om over de volgende brug rechtdoor te gaan (Brouwersgracht). Bij de volgende zijstraat (Lindengracht) zien we het standbeeld van Theo Thijssen (1879-1943), gemaakt door Hans Bayens (1924-2003).

Theo Thijssen, de man van de gelukkige klas

Theo Thijssen groeide op in de Jordaan, waar zijn vader een schoenwinkel had. Toen hij elf jaar was, stierf zijn vader en begon zijn moeder een kruidenierszaakje aan de Brouwersgracht, waar de oudste kinderen na schooltijd moesten meehelpen. Deze ervaringen beschreef Thijssen in zijn beroemdste boek Kees de Jongen (1923). Dankzij een goed stel hersens en een rijksbeurs kon hij aan de Rijkskweekschool in Haarlem voor onderwijzer studeren. Bijna een kwart eeuw bleef hij onderwijzer in Amsterdam. Daarna was hij ongeveer twintig jaar bestuurder van de roemruchte Bond van Nederlandse Onderwijzers en sociaaldemocratisch politicus. Als ex-bondsbestuurder werd hij na de Februari-staking in 1941 door de Duitsers gevangengenomen. Na anderhalve maand kwam hij vrij, maar hij overleed twee jaar later. Zijn visie op het onderwijs is wat onderbelicht geraakt door zijn werk als schrijver, maar zijn opvattingen over ongelijkheid in het onderwijs, de autonomie van de leraar en de klas als gemeenschap zijn nog verrassend actueel.

2. We lopen de Lindengracht af die in de negentiende eeuw is gedempt. Op nummer 83-85 stond de eerste lagere school van de beroemde onderwijsvernieuwer Jan Ligthart (1859-1916), net als Thijssen afkomstig uit een verarmd middenstandsgezin (zie voor Ligthart de wandeling in Den Haag). Bij de Tweede Lindendwarsstraat slaan we linksaf. We lopen rechtdoor naar de kruising met de Westerstraat. Tot 1863 heette deze straat nog Anjeliersgracht, een van de vuilste grachten. Op de toenmalige gracht woonde Jan Schenkman (1806-1863), een onderwijzer die beroemd is geworden door zijn prentenboek Sint Nikolaas en zijn knecht.

De schoolmeester die Zwarte Piet uitvond

Schenkman werd in 1849 ontslagen vanwege zijn radicale ideeën en begon toen te schrijven en te dichten. In 1850 gaf hij een prentenboek uit met versjes, Sint Nikolaas en zijn knecht, waarin hij als eerste het Sinterklaasfeest in een samenhangend verhaal beschreef. Het boek staat vol met pedagogische vermaningen, zoals %u201CWie zoet is krijgt lekkers, Wie stout is %u2013 een roe%u201D. Het Sinterklaasboek sloeg in als een bom.

Er was ook iets nieuws in het boek: de knecht van Sinterklaas. Voor die tijd waren er wel eens helpers: een Indiaas jongetje bijvoorbeeld. Maar nu was het een zwarte knecht in een pagekostuum: pofbroek, plooikraag en baret met veer. Hoe Schenkman er ook bij gekomen is, het schepsel van zijn fantasie is tot op de dag van vandaag voorwerp van heftige discussies en heeft geleid tot veranderingen in de wijze van viering.

3. Op de Westerstraat slaan we rechtsaf en we gaan bij de Tweede Anjeliersdwarsstraat linksaf. We lopen de straat, die drie keer van naam verandert (Tweede Tuin-, Egelantiers- en Leliedwarsstraat), geheel uit. In de laatstgenoemde straat bevindt zich op nummer 16 het geboortehuis van Thijssen. Het gezin Thijssen bewoonde alleen de benedenverdieping. Er woonden toen 22 personen in het pand, hetgeen aangeeft hoe dichtbevolkt de wijk was. Nu herbergt de benedenverdieping het Theo Thijssen Museum dat een bezoek waard is.

We lopen de straat uit en steken links op de Prinsengracht de Bloemgracht over. De brug is vernoemd naar het bekendste boek van Thijssen, Kees de Jongen.

4. We lopen verder over de Prinsengracht en steken de Rozengracht over. Na de twee zijstraten passeren we de Lauriergracht, waar de Amsterdamse architect Hendrik Hana in 1844 de eerste poging deed een ambachtsschool te beginnen. De school werd geen doorslaand succes en moest al na dertien jaar de deuren sluiten. Na de Lauriergracht steken we bij de eerste brug links de Prinsengracht over en lopen de Berenstraat in. Op de Keizersgracht slaan we rechtsaf en vinden we op Keizersgracht 318 het pand waar in de negentiende eeuw een van de deftigste en duurste middelbare scholen van ons land gevestigd was, een 'Franse' kostschool.

Een school voor de elite

'Franse scholen' waren onder de opkomende burgerij veel populairder dan de gymnasia. Na 1863 verdwenen ze met de introductie van de hbs. Het niveau liep flink uiteen, maar de chique jongensschool aan de Keizersgracht overtrof elk gymnasium in kwaliteit.

De eigenaar en hoofdonderwijzer, Roodhuyzen, vroeg maar liefst duizend gulden schoolgeld per jaar (meer dan 11.000 euro nu). De concurrentie in de grachtengordel was moordend. Een stukje verderop lag de school van de zeer christelijke Scheepmaker, die er niet voor terugdeinsde om met roddels over 'onwettige' kinderen een concurrent op de fles te krijgen.

Roodhuyzen schreef ook schoolboeken, gedichten en was actief in het Nederlands Onderwijzers Genootschap. In dat gezelschap draaide alles om status. De hulponderwijzers die voor de klas stonden werden aanvankelijk geweerd als lid.

5. Bij de eerste zijstraat (Runstraat) slaan we rechtsaf. Deze straat behoort nu tot de trendy 'negen straatjes' van de grachtengordel. Maar in de negentiende eeuw was het contrast met de chique Keizersgracht enorm. Hier had de vader van Thijssen enige tijd zijn schoenenzaak. Aan het einde steken we de brug over, om direct links de Prinsengracht te vervolgen. Na de Passeerdersgracht slaan we rechtsaf de Raamstraat in. In het midden van de negentiende eeuw werd aan het einde van de straat aan de rechterkant het Leidse Kerkhof geruimd en werden op het braakliggende terrein verschillende scholen gebouwd. Een daarvan was het imposante pand op het Raamplein, oorspronkelijk gebouwd als hbs. Ook de kosteloze school, waarvan de 'rode' Adriaan Gerhard het eerste schoolhoofd werd, lag in het straatje. De onderwijzerswoning op nummer 18 staat er nog steeds.

Adriaan Gerhard, de rode bovenmeester

Adriaan Gerhard (1858-1948) was tot aan de jaren dertig van de vorige eeuw een begrip in de onderwijswereld, politiek en onder vrijdenkers. Hij was de eerste bekende pedagoog die een humanistische opvoeding zonder kerkelijke dogma's bepleitte. Hij werd op vierentwintigjarige leeftijd, ondanks protesten in de gemeenteraad (zijn vader was een van de grondleggers van het Nederlandse socialisme), toch benoemd tot hoofd. Hij maakte naam als voorvechter van de verbetering van het onderwijs aan de allerarmsten en van de geestelijke verheffing van de arbeiders. Als schoolhoofd was hij eigenzinnig in zijn optreden. Zo weigerde hij in 1890 nog langer met zijn kinderen naar de Oranjefeesten op het Museumplein te gaan. In plaats daarvan plande hij een schoolreisje.

6. Aan het einde van de Raamstraat gaan we linksaf, de brug over en bereiken via de Lijnbaansgracht het Leidseplein. We steken rechtdoor het plein over. Na het debatcentrum De Balie aan de rechterkant gaan we rechtsaf onder de pilaren naar het Max Euweplein, vernoemd naar de wereldkampioen schaken. Diens vader was onderwijzer van Piet Bakker (onderwijzer-schrijver van Ciske de Rat) in de Pijp, de arbeidersbuurt die eind negentiende eeuw uit de grond werd gestampt.

7. Op het plein steken we de brug over en gaan we over het onverharde pad het Vondelpark in. Nog voor de brug over het park zien we aan de rechterkant een groot chalet-achtige gebouw. Dit was oorspronkelijk het gebouw van de Amsterdamse Huishoudschool, bedoeld voor meisjes uit alle standen om te oefenen in het koken, strijken, verstellen van kleding en andere huishoudelijke bezigheden. De lesboeken voor het koken waren ook buiten de school heel erg populair.

In de roerige jaren zestig vond in het park de eerste demonstratie plaats tegen het overdreven toetsen in het onderwijs.

Het rode boekje voor scholieren

Op 3 mei 1969 demonstreerden Amsterdamse scholieren met steun van de beweging van 'Kritiese Leraren' tegen het eindexamen, omdat het slechts een momentopname was en veel stress gaf. Enkele 'Kritiese Leraren' schreven een jaar later het Rode boekje voor scholieren. Volgens hen was de verborgen doelstelling van het onderwijs om 'platgewalste meelopers' te produceren. Het boekje werd een groot succes: in drie maanden tijd werden 125.000 exemplaren verkocht. Daarna richtten zij hun pijlen op het nog jonge Cito, het landelijk instituut voor toetsontwikkeling. Op de dag voor de geplande afname van de eindtoets in 1972 konden ouders in Amsterdam de opgaven en de antwoorden van die toets bij hen ophalen. Alle Amsterdamse schoolhoofden veroordeelden deze actie. Het Cito zag zich genoodzaakt om de spellingstoets voor het hele land te schrappen en kondigde aan de opgaven voortaan verzegeld naar de scholen te sturen.

8. We steken schuin links over naar de trap die ons het park uit leidt. We komen uit op de Van Baerlestraat. Daar gaan we steeds rechtdoor tot het Museumplein. Na het gebouw van het Stedelijk Museum (de 'Badkuip') slaan we linksaf en lopen in de richting van het Rijksmuseum. Dat imposante gebouw gaan we onderdoor. We komen uit op de Stadhouderskade, die we oversteken. Daarna lopen we over de brug rechtdoor via de Weteringschans naar de Spiegelgracht. Bij de Tweede Weteringdwarsstraat slaan we rechtsaf en lopen deze straat helemaal uit tot de Vijzelgracht die we oversteken. Aan de overkant slaan we rechtsaf en onmiddellijk bij de eerste zijstraat linksaf, de Nieuwe Looiersstraat in. Op nummer 9 is nu de openbare basisschool De Kleine Reus gevestigd. Vóór de Tweede Wereldoorlog was hier de Duitse Kaiser-Wilhelm-Schule.

Kaiser-Wilhelm-Schule, van migrantenschool tot Nazi-bolwerk

De Kaiser-Wilhelm-Schule was vooral bedoeld voor Duitse migranten, maar stond ook open voor anderen. Het onderwijs was tweetalig. De eerste Duitse school werd in 1863 geopend in Den Haag. De school in Amsterdam volgde in 1899. Na de Eerste Wereldoorlog behield de school haar naam, ook al raakte de Duitse keizer door de oorlog in opspraak.

De machtsovername van Hitler veranderde de verhouding met de Duitse overheid, die vond dat de school veel meer de Duitse geest moest uitstralen. Op een open avond draaide de school zelfs een nazistische propagandafilm. Heimelijk werden fascistische jeugdorganisaties aan de school verbonden. In 1936 besloot de school af te zien van bekostiging door de Nederlandse overheid en ontkwam daarmee aan inspectie. Tijdens de Duitse bezetting werd de school populair onder Duitsgezinde ouders. De kinderen kregen al snel een slechte naam in de buurt. Regelmatig waren er vechtpartijen met Joodse leerlingen van de verderop gelegen Wilhelmina Catharinaschool. Na 1945 viel het doek voor de school.

9. We lopen de straat uit tot aan de Reguliersgracht en slaan rechtsaf. Bij de brug steken we het water over en slaan rechtsaf naar de Weteringschans. Daar gaan we linksaf. Op nummer 263 bevond zich de Wilhelmina Catherinaschool waar we een plaquette zien om de Joodse kinderen van de school te herdenken. Het citaat op de plaquette komt uit het kinderboek Het Verlaten Hotel van Mirjam Elias dat de geschiedenis vertelt over de school waar vanaf 1942 een muur in het gebouw de Joodse kinderen afscheidde van de andere kinderen.

10. Vanaf de Weteringschans lopen we steeds rechtdoor het Frederiksplein over. Na de brug over de Amstel slaan we linksaf om bij de eerste zijstraat (de Voormalige Stadstimmertuin) rechtsaf te gaan. Dit is een fietspad onder een poort. Op nummer 1 bevond zich het Joods Lyceum dat in 1941 op last van de bezetter werd opgericht. Deze school moet niet verward worden met het voormalig Joods Lyceum Maimonides op nummer 2, een Joodse hbs, die al in 1938 was opgericht.

De anti-Joodse maatregelen in het onderwijs tijdens de bezetting

In het najaar 1940 werden alle ambtenaren van openbare instellingen zoals universiteiten, ziekenhuizen en scholen gedwongen de 'ariërverklaring' te tekenen. Dat was een maatregel om de verwijdering van Joden uit openbare ambten mogelijk te maken. Op de Leidse universiteit klonk protest, gingen studenten in staking en werd de universiteit door de bezetters gesloten. De meeste scholen schikten zich, slechts een enkele keer was er stil verzet.

In het najaar 1941 werden alle Joodse leerlingen van niet-Joodse scholen verwijderd. In het Joods Lyceum werden vrijwel alle Joodse leerlingen van scholen als Barlaeus, Vossius en Montessori bijeengebracht. Onder hen was ook Anne Frank, totdat de familie onderdook. Een van de leraren was Jacques Presser (1899-1970) die in zijn boek Ondergang ook enige passages wijdde aan de school in die vreselijke tijd.

In Amsterdam kwamen er zo 25 nieuwe Joodse openbare scholen bij: gedwongen segregatie (een 'herindeling' volgens de ambtelijke taal van het Amsterdamse stadhuis). Tegen 1943, toen de meeste leerlingen naar de vernietigingskampen waren afgevoerd, hielden deze scholen op te bestaan.

11. Aan het einde van de straat slaan rechtsaf en steken we bij de stoplichten links de (brede) Wibautstraat over. Aan de overkant steken we rechts over en gaan achter het stenen treinen-gedenkteken het smalle straatje in naar de kade langs het water. We lopen deze straat uit tot de fiets- en loopbrug aan de rechterkant. Na de brug slaan we op de Mauritskade linksaf. Op nummer 23 was de vierde openbare hbs in Amsterdam gevestigd waar de beroemde spellingshervormer Roeland Anthonie Kollewijn (1857-1942) de directeur van was.

12. Bij de stoplichten op de Mauritskade gaan we rechts de 's-Gravesandestraat in. Bij de tweede zijstraat (Tweede Boerhavestraat), die we even ingaan, zien we op nummer 80 het pand van de voormalige openbare lagere school der 1e klasse no. 104, waar Thijssen aan verbonden was. Die school voor arme kinderen vormt het decor voor zijn roman De gelukkige klas (1926). Vervolgens lopen we weer terug en steken we de straat over en gaan het Oosterpark in waar Thijssen regelmatig wandelde met zijn leerlingen.

Schoolwandelingen

Volkskinderen, die met Theo Thijssen door het Oosterpark wandelden, keken hun ogen uit. Zo veel groen kregen zij in de overvolle sloppen en steegjes niet te zien. Zij hadden ook geen flauw benul van de natuur om hen heen. Toen de Amsterdamse onderwijzer Eli Heimans (1861-1914) zijn leerlingen een eikel liet zien, wist de helft niet wat het was. Een groot deel deed maar een gok: een torretje, misschien een appel, bloemkool of een kikker? Heimans vond het hoog tijd om daarin verandering te brengen en de kinderen meer naar buiten te nemen.

Heimans schreef daarom in 1893 een handleiding waarin hij pleitte voor schoolwandelingen door de stad en korte schoolreisjes naar de hei en de duinen. Zijn nieuwe aanpak trok de aandacht van Jac. P. Thijsse (1865-1945), schoolhoofd van een volksschool in de Jordaan en ook een bevlogen natuurliefhebber. Zij besloten in 1893 dat er meer 'boekjes over buiten' moesten komen. Samen schreven zij talloze boekjes met beschrijvingen van de natuur vol zelfgemaakte illustraties. In opdracht van de koekfabriek Verkade kwam Thijsse in 1906 met albums vol plakplaatjes. Door de gemeente werd een speciale commissie met hen beiden benoemd om een Gids voor schoolwandelingen in Amsterdam en omgeving te schrijven.

13. In het park gaan we linksom. Aan het begin ligt achter de speeltuin het langgerekte gebouw van de voormalige Tweede Openluchtschool, gebouwd in 1931 en vooral bedoeld voor kinderen met luchtwegproblemen. De leslokalen lagen direct aan het terras en een schuifwand maakte van het lokaal een voorziening om 'buiten' les te geven. Na het volgende gebouw (een hostel) gaan we bij de stenen limietpaal linksaf en we lopen langs een sportveldje om uit te komen op de Mauritskade. Daar steken we links de brug over. Bij de kruising met de Sarphatistraat gaan we rechtdoor de Plantage Middenlaan in. We lopen langs het hek van Artis en gaan rechtdoor bij de kruising. Op nummer 24 bevindt zich de Hollandsche Schouwburg die in de oorlogsjaren door de bezetter werd gebruikt als verzamelplaats om Joden via Westerbork en Vught af te voeren naar de vernietigingskampen in nazi-Duitsland. Tegenover de schouwburg lag op nummer 27 de Hervormde Kweekschool waarlangs in 1942 en 1943 talloze Joodse kinderen naar pleeggezinnen werden gesmokkeld.

De kweekschool als smokkelroute

De latere hoogleraar pedagogiek aan de Vrije Universiteit van Amsterdam, Johan van Hulst (1911-2018), begon op de Hervormde Kweekschool zijn loopbaan in het onderwijs. Van Hulst was een groot tegenstander van de nationaalsocialisten en directeur van de school op het moment dat Joodse baby's en jonge kinderen zonder hun ouders in de ernaast gelegen crèche verbleven. Hij werkte mee aan het reddingsplan van de directrice van de crèche (in het pand van de voormalige Joodse school Talmoed Thora) om deze kinderen te laten ontsnappen. Door telkens minder kinderen te registreren dan binnen werden gebracht, lukte het om meer dan 600 baby's en jonge kinderen uit handen van de Duitsers te houden. De kinderen werden met de tram uit het zicht van de nazi's door begeleiders meegenomen naar onderduikadressen.

14. Waar de Plantage Middenlaan een bocht naar links maakt, slaan we rechtsaf de Plantage Parklaan in. Deze laan buigt naar links en heet dan de Anne Frankstraat. We steken de brug over en slaan direct rechtsaf (Nieuwe Herengracht). We lopen deze gracht uit tot we bij de Prins Hendrikkade komen, die we bij de stoplichten oversteken. Aan de overkant gaan we linksaf om nog voor de stoplichten rechtsaf de trap af te gaan. We lopen over de kade naar het museum Nemo. Bij de ingang van het museum maken we de oversteek naar de andere kant van de kade. Daar gaan we over de lange brug die ons naar de Oosterdokkade brengt. Die kade lopen we uit om terug te komen bij het Centraal Station, het beginpunt van de wandeling.

Deze wandeling staat in de wandelgids 'Op schoolreisje'. In deze gids staat onderwijshistorische informatie die de wandeling nog interessanter maakt. De gids is verschenen bij uitgeverij Gegarandeerd Onregelmatig, www.gegarandeerdonregelmatig.nl

